

בן-גוריון ושואת יהודי אירופה

שאלת יחסו של דוד בן-גוריון לשואת יהודי אירופה ופעולתו להצלתם היא מן השאלות הנוקבות החוזרות ונידונות בכמות פרטיות וציבוריות כאחד בעשורים האחרונים. העוקב אחרי דיון זה, דומה עליו כי מאז שנות הארבעים הלכה ונוצרה בארץ רעה המוסכמת כמעט על הכול: בן-גוריון "לא חי את השואה";¹ להיפך – הוא ניתק את עצמו מן השואה ומראותיה, והתרכז קודם כול ולפני הכול בהקמת המדינה העברית. בן-גוריון – מזוויית ראייה זו – מצטייר כמנהיג החותר בעקשנות למטרה אחת, תוך התעלמות מאסונה חסר התקדים של יהדות אירופה. הוא אמנם בעל חזון ומעוף – אך עם זאת הריהו מדינאי קר ומחושב, מניפולטור בחסד, שיהדות אירופה הייתה עבורו אך מכשיר שאבד ויש למצוא לו מיד תחליף, או להשתמש, לפחות, בשרידיו.

לאחרונה פורסם שיר שמחברו משווה את בן-גוריון לפטר הגדול, ומביא בכך תרדמת זו לשיא:

פטר הגדול / סלל את עיר הבירה פטרבורג / בכיחות הצפון על עצמות איכרים.
/ דוד בן-גוריון סלל / את הדרך אל דרך בורמה, העוקפת / את הדרך אל דרך
הבירה ירושלים / בעצמות נערים מן השואה. / [...] בן-גוריון אסף אבק / אדם –
לזרוע לאויב בעיניים. / על עצמות נערים מן השואה / סללנו את הדרך העוקפת
/ העולה לירושלים.²

אולם נשאלת השאלה, האם התרדמת הזאת, שהתגבשה בתודעתו של הציבור, יש לה אחיזה במקורות ההיסטוריים. אפשר לומר, מבלי שיהיה בכך משום הפלגה, ששאלה זו של הפער הקיים אולי בין התודעה הציבורית לבין המקורות באשר ליחסו של בן-גוריון לאסון הלאומי הנורא ביותר, נוגעת בלב לבה של הציונות, שהרי היה המנהיג בהא היריעה של היישוב בשנות ה-40, והוא מזוהה עד היום עם הציונות ועם המדינה בשלביה הראשונים.

1 כך טוענים אנשים שעבדו במחיצתו בתקופת המלחמה. לדוגמה: עזריאל ביגון, אז מזכיר האיהוד העולמי של מפא"י, בראיון עמי ב-30.4.1982, ויחיאל דוברבני, אז חבר מרכז מפא"י, בראיון עמי ב-25.10.1982.

2 פרופ' בנימין הרושובסקי מן החוג לספרות עברית באוניברסיטת תל אביב. את השיר פרסם בכינויו הספרותי גבי דניאל, בתוך מחזור שירים, אגרא ב', 1985-1986, ירושלים, עמ' 200-199.

עם מותו של דוד בן-גוריון הועבר ארכיונו האישי על החומר העצום הכלול בו, שנכתב במשך עשרות בשנים – יומנו, מכתביו ונאומיו – לארכיון צה"ל. החוקרים הראשונים שהגיעו לארכיון מצאו בו אך מעט מאוד התייחסות לשאלת גורלם של יהודי אירופה. לדוגמה, בביוגרפיה של בן-גוריון, שכתב מיכאל בר-זוהר לאחר שמונה שנות נבירה במסמכים ועריכת ראיונות, אפשר למצוא רק משפטים ספורים בנושא השואה.³

בינתיים נחקק בכנסת, ב-1976, "חוק בן-גוריון", לפיו רשאי המכון למורשת בן-גוריון שבשדה בוקר, כחלק מגנוז המדינה, לאסוף את כל החומר הנוגע לבן-גוריון בארץ ובעולם. מלאכת איסוף זו עדיין נמצאת בעיצומה, ובין היתר הולכים ונאספים מסמכים ועדויות שעניינם בן-גוריון והשואה. לפיכך יש יסוד להניח שכאשר יפורסמו הממצאים במלואם – יהיה בהם כדי לשנות את תדמיתו של בן-גוריון, כפי שהשתרשה בציבור.⁴

לפי שעה יכול לבוא על שכרו המחפש העצמאי, שאינו מסתפק בבדיקת ארכיונו האישי של בן-גוריון, אלא בודק גם סוג אחר של מקורות, שאינם מכילים אך ורק את דבריו הוא, והכוונה לפרוטוקולים של מוסדות היישוב על השואה. גם בדיונים אלה התבטא בן-גוריון – כאשר בחר להשמיע את דעתו – בקיצור נמרץ ובצורה חותכת. ועם זאת, התבטאויות אלה יכולות לסייע ביצירת תמונה של יחסו לאירועי השואה ובייחוד של יחסו לסיכויי תכניות שונות, וזאת משום שמוסדות היישוב – הנהלת הסוכנות, מרכז מפא"י, הוועד הפועל הציוני, מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, הנהלת הוועד הלאומי ואחרים – חזרו ודנו באירועים באירופה פעמים רבות במהלך 1943-1944 (ואין זה המקום לדרון בשאלה, מה היה אורכם של דיונים אלה בהשוואה לדיונים בענייני היישוב).⁵

מכל מקום, גם אם לפי שעה ניתן רק לבנות תמונת ביניים על יחסו של בן-גוריון לשואת יהודי אירופה, עולה כבר עתה השאלה, העומדת ביסודו של הוויכוח על "ההיסטוריה הכמותית":⁶ אם אכן יתברר גם לאחר השלמת מלאכת האיסוף שבן-גוריון דיבר וכתב רק מעט מאוד על השואה, האם פירושו של דבר בהכרח

3 מיכאל בר-זוהר, בן-גוריון, תל אביב תשל"ז (להלן: בר-זוהר). הביוגרפיה הראשונה שראתה אור בעברית. שבתי טבת פרסם עד כה את הכרכים הנוגעים לשנים שעד 1942.

4 פרטים אלה נמסרו לי באוגוסט 1986 על ידי טוביה פרילינג, מנהלו של הארכיון שבשדה בוקר. הוא ישלים בקרוב עבודת דוקטורט שתיקרא, בן גוריון ושואת יהודי אירופה, 1939-1945, ובה יכלול, ככל הנראה, החומר שנאסף ונברק בארכיון זה. כן אפשר לצפות לכרך הבא של שבתי טבת, אשר ידון, ככל הנראה, בשנים שמ-1943 ואילך.

5 ראה ספרי, הנהגה במלכוד, תל אביב 1986 (להלן: פורת).

6 "ההיסטוריה הכמותית" (quantitative history) הפכה לזרם מרכזי בחקר ההיסטוריה בסוף שנות ה-60 ובראשית שנות ה-70. ראה במיוחד מאמרו של Francois Furet, "Quantitative History"; *Historical Studies Today* (F. Gilbert & S.R. Graubar, eds.), New York & London 1971

שהייתה בעיניו מן הנושאים האחרונים שעל סדר יומו, ושאכן ניתק את עצמו מיהודי אירופה ומסבלם? האם לא ניתן להניח באותה מידה, כי שתיקתו הייתה משמעותית לא פחות מדברים רוויי כאב שהשמיעו אחרים ביישוב?
שאלה זו קיימת ועומדת הן לגבי תמונת הביניים שתוצג כאן בעיקר על סמך הדיונים במוסדות היישוב, והן לגבי התמונה הכוללת, שטרם הסתיימה הרכבתה. ואי אפשר להימנע משאלה זו, גם אם היא משאירה את החוקר תוהה ומהסס.

א. ידיעות ראשונות והכנת המצב – 1940-1942

כחודש לאחר ליל הברדלה, בישיבת הנהלת הוועד הלאומי, אמר בן-גוריון:

חודש נובמבר 1938 מהווה תאריך חדש, או פרק חדש, שלא היה כמותו בתולדות המרטרולוגיה היהודית. לא רדיפות, לא גירושים – זוהי השמדה מאורגנת, השמדה פיזית, מלווה התעללות סדיסטית של קיבוץ יהודים שלם. [...] אולם זה לא בלבד. הפוגרום הנאצי בנובמבר שנה זו הוא אות להשמדת עם היהודים בעולם כולו. הלוואי שאתברדה. עד עכשיו לא העזו אפילו השטן לבצע תעלולים כאלה. עכשיו הותרה הרצועה. דמנו, כבודנו, רכושנו – הפקר, ואין גבול, אין גבול לרע שזוממים לעשות לנו. [ההרגשות שלי – ד.פ.]⁷

אלה הם דברים ברורים ונחרצים, נבואיים כמעט, אולם ברור שבן-גוריון לא ידע, כי זה העומד להתרחש, וכמוהו לא ידעו זאת גם ז'בוטינסקי, שדיבר על הגלות אשר תחסל את העם, היים וייצמן, שנקב עוד ב-1939 במספר של שישה מליון אכדות לעם, או מנהיגים יהודים אחרים שדיברו ברוח דומה.⁸ צמרת המפלגה הנאצית טרם גיבשה אז את תכניות ההשמדה המעשיות, ורק באביב 1941, ערכ הפלישה לברית המועצות, נפלה ההכרעה בדבר התחלת ההרג ההמוני. לומר אפוא, כי מישהו חזה ב-1938 את היקפו הנורא של ההרג השיטתי, הרי זה להעליל עליו כי ראשו ולבו פעלו במקביל לאלה של היטלר, הימלר וחבר מרעיהם.⁹ עם זאת, דברים אלה שאמר בן-גוריון אחרי ליל הברדלה מעידים על תחושה עמוקה של הכיוון אליו מוליכים האירועים, על הבנה דקה של מטרות הנאציזם, של התרת הרסן הגמורה שאפיינה אותו, של הרוע שאין לו שיעור; ומעל לכול – הם מעידים על מועקה כבדה כאשר לגורל הצפוי ליהודי אירופה, אם וכאשר תפרוץ מלחמת עולם. נראה שכך יש לפרש את דבריו: ביטוי לפחד עמוק, נבואת לב קודרת. אירועי סוף שנות השלושים הוכיחו בעליל את קוצר ידה של הציונות במתן

7 ישיבת הנהלת הוועד הלאומי, 12.12.1938, ארכיון ציוני מרכזי (להלן: אצ"מ), J1 / 7521.
8 ראה דיון בשאלת יכולתם של מנהיגים יהודים לצפות את השואה אצל יעקב כץ, "השואה – האם ניתן היה לחזות מראש", תפוצות הגולה, שנה י"ז, חורף תשל"ו (75 / 76), עמ' 59-68.
9 ראה על כך דבריו של עקיבא ארנסט סימון, קו התיחום, גבעת הכיבנה 1973, עמ' 29.

פתרון למצבם של יהודי אירופה, שהתדרדר והלך לא רק בגרמניה, אלא גם בפולין וברומניה, באוסטריה ובהונגריה ובארצות נוספות. בארץ הגיעה הציונות למשבר ביחסיה עם ממשלת המנדט, אשר התבטא במלוא חריפותו ב"ספר הלבן" של מאי 1939 – "ספר המעל" בפי בן-גוריון. שני אלה – מצב היהודים באירופה מזה ו"הספר הלבן" מזה, הביאו את בן-גוריון לכלל הכרה כי הציונות זקוקה לפריצת דרך מדינית חדשה.¹⁰ וכך, במהלך השנתיים הראשונות של מלחמת העולם השנייה הלכה ובשלה בו "תכנית בילטמור", לפיה: א. ארץ ישראל תהיה פתוחה לעלייה יהודית (כמה פעמים דיבר על שני מיליון יהודים כשלב ראשון והכרחי, וזאת למרות הוויכוח על כושר הקליטה של הארץ); ב. הסוכנות היהודית תנהל את העלייה הזו ואת פיתוחה של הארץ; ג. ארץ ישראל תהיה לאחר המלחמה לקהיליה יהודית (commonwealth). סביב תכנית זו קיווה ללכד את התנועה הציונית. לא היה זה פלסטינוצנטריזם, ואף לא העמדת הארץ כניגוד לגולה; בן-גוריון ראה בעלייה לארץ פתרון יחיד ובלעדי למצוקת היהודים בגולה, ותנאי יחיד ובלעדי לפיתוח הארץ והתרחבותה, בחינת הא בהא תליא. "יש לנו שתי אפשרויות", אמר בתחילת 1940: "להיות גולה, כמו כל גולה, וזה יקרה אם היישוב ידאג רק לחצי מיליון היהודים בארץ ישראל, ולא למיליוני היהודים הנהרסים והנחרבים, או – להיות גרעין ראשון ומנוף להגשמה ציונית."¹¹

את הלך מחשבתו יש להבין על רקע אירועי שנות המלחמה הראשונות. היום, במבט לאחור, מצטיירת בעינינו מלחמת העולם כמקשה אחת, שכולה הרג יהודים בצורה זו או אחרת על פני אירופה כולה. ואולם, בשנים 1940-1941 נראה היה בעולם החופשי, כי המצב בגיטאות התייצב, וכי הקהילות היהודיות מחזיקות בהם מעמד חרף התנאים הנוראים ולמרות מותם של עשרות ומאות מדי חודש.¹² במערב אירופה הייתה המדיניות הגרמנית כלפי היהודים באותן שנים מתונה בהרבה מזו שנפולין, ולפיכך קשה היה להבין שאלה הם שלבים ראשונים במדיניות כוללת המכוונת לעתיד רחוק יותר; ההנחה הייתה, כי הגרמנים מרשים לעצמם לנהוג ביתר אלימות וברוטליות כלפי האוכלוסייה היהודית שבפולין, משום שהאוכלוסייה המקומית תומכת בכך, בניגוד לחלק ניכר מן האוכלוסייה הלא-יהודית במערב אירופה. איש עדיין לא הבין אז, כי יהודי אירופה טעונים הצלה פיזית מיידית מידי מרצחיהם.¹³

- 10 ראה דיון מפורט במדיניות בן-גוריון בשנים אלה אצל אלון גל, דוד בן-גוריון – לקראת מדינה יהודית (ההיערכות המדינית נוכח הספר הלבן ופרוץ מלחמת העולם השנייה, 1938-1941), אוניברסיטת בן-גוריון, המרכז למורשת בן-גוריון ומוסד ביאליק תשמ"ה.
- 11 ישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 29.2.1940, אצ"מ 1828 / S25.
- 12 ראה, למשל, פורת, עמ' 55.
- 13 ראה דיון בהכנת הידיעות מאירופה באותו זמן אצל יואב גלבר, "בעתונות העברית בארץ ישראל, על השמרת יהודי אירופה 1941-1942", דפים לחקר השואה והמרד, סדרה שנייה, מאסף א', תש"ל; וכן פורת, פרק א'.

ועוד: היישוב נחשב אז לבן-טיפוחיה של יהדות אירופה בעיקר ושל התנועה הציונית בפרט. היישוב היה בגדר ניסיון שבראשית דרכו, הזקוק לכל תמיכה אפשרית. לפי התפיסה שרווחה אז, לא היישוב הקטן במספרו והדל במשאביו היה האחראי על גורל יהדות אירופה – אלא היא הייתה המופקדת על פיתוחו ובניינו. ייתכן שמסיבות אלה סבר בן-גוריון שהג'וינט, הקונגרס היהודי העולמי, יהדות ארצות הברית והעולם החופשי, הם אלה שמחובתם לצאת לעזרת יהודי אירופה. "אין לנהל עבודה זו מכאן", אמר.¹⁴ יהדות העולם החופשי, הקרובה למרכזי ההשפעה המדיניים ושבידה האמצעים הכספיים הדרושים היא הכתובת הנכונה להגשת העזרה – לא ההצלה, שהרי טרם נתבצע או רצה מקיף וכולל.

נראה, אם כן, כי באותן שנים הפריד בן-גוריון בין התפקיד שהועיד ליהדות העולם החופשי – הגשת עזרה חומרית מיידית ליהודי אירופה, לבין התפקיד שהיה מוטל לדעתו על הציונות, והוא מתן תשובה ציונית מדינית הולמת למשבר שפקד את יהדות אירופה ואת היישוב. את זמנו ומאמציו השקיע בביקורים ממושכים באנגליה ובייחוד בארצות הברית, מתוך הערכה שארצות הברית היא הכוח שיכריע אחרי המלחמה ובה טמון הסיכוי לציונות המדינית.

על רקע זה אפשר להבין דברים שאמר ב-1940, ואשר נשכחו ככל שהעמיקה בציבור תרמית המנהיג שלא "חי את השואה".

האם צריכה העובדה של המלחמה להפריע לעמידתנו אנו על נפשנו בארץ? לא. האינטרסים של יהודי ארץ ישראל אינם חשובים לי יותר מאשר האינטרסים של יהודי גרמניה, או איו ארץ אחרת. גורל שלושת המיליונים היהודים בפולין קרוב יותר ללבי מאשר גורל חמש מאות אלף היהודים בארץ ישראל. [...] העובדה שיש מלחמה, היות המלחמה, זוהי עובדה פוליטית. האם אין עובדה זו עצמה נותנה בידי נשק להגנה על תקוות עם ישראל? אני אומר: כן.¹⁵

אי אפשר לומר אפוא, שבן-גוריון התייחס בשנים אלה בשוויון-נפש למצוקת יהדות אירופה, אלא שהוא כרך את הפתרון למצוקתה בפתרון המשבר שפקד את היישוב בארץ. באופן מעשי התכוון לחתירה להקמת מדינה יהודית ולהעלאת מיליוני יהודים ארצה לאחר המלחמה: "זוהי כרגע הציונות ושאלת העם היהודי."¹⁶

יתרה מכך, בן-גוריון הוכיח הן את היישוב בארץ והן את יהדות ארצות הברית

14 ישיבת מזכירות האחד העולמי, 22.1.1940, ארכיון מפלגת העבודה (להלן: אמה"ע), חטיבה 3, 101 / 40, כרך א'.

15 ראה הערה 11 לעיל.

16 ראה דבריו בישיבות הנהלת הסוכנות ב-23.2.1941 וב-9.3.1941, וכישיבת הוועד הפועל הציוני, 24.2.1941, אצ"מ S25 / 1838; וכן דבריו במרכז מפא"י ב-19.2.1941, אמה"ע 23 / 41.

על אדישותם. כשחזר מביקור בארצות הברית בפברואר 1941, נדהם לגלות שאף שבארץ יש מידע על המלחמה באירופה ועל מצב היהודים בה, "הרבר הזה איננו עובדה מרכזית בחוויה של היישוב." ובמכתב לארצות הברית באותו זמן כתב:

לא אעלים הרגשות המדאיגים שעוררה בי יהדות אמריקה. אפילו בקרב החוגים הציוניים לא מצאתי הערות המספיקה לגבי חומר השעה הטרגית והנואשת בתולדות ישראל. כלום גורל המיליונים של בני-עמם באירופה נוגע ליהודי אמריקה פחות משגורל בריטניה נוגע לעם האמריקני? האם ארץ ישראל פחות יקרה לחמשת מיליוני יהודי ארצות הברית, מאשר בריטניה למאה ושלושים מיליונים של העם האמריקני?¹⁷

תכנית בילטמור הייתה, אם כן, הפתרון לשאלות העם והארץ, אותן כרך בן-גוריון זו בזו לבלי הפרד. אך כאשר אישרו צירי הוועידה הארצית של ציוני ארצות הברית פה אחד את התכנית (מאי 1942), ולאחריהם גם הנהלת הסוכנות והוועד הפועל הציוני (אוקטובר 1942) – ניצחון גדול למנהיגותו של בן-גוריון – החלו להתפרסם הידיעות הראשונות על רציחות המוניות. בסוף מאי 1942 כבר פורסם בכלי התקשורת במערב דו"ח מפורט שמקורו בפולין: 700,000 נהרגו ביריות ובגז, והרצה מתפשט והולך מברית המועצות לפולין. ובסתיו נודע בארץ ממקור גרמני מהימן, שאושר על ידי גורמים שונים, ומדבריהם של אנשי קבוצת חליפין שהגיעו ארצה, כי קיימת ומתבצעת תכנית השמדה מלאה ושיטתית במרכזי הרג שהוקמו לשם כך.¹⁸ השאלה הנשאלת היא, כלום עמד בן-גוריון על המשמעות של הידיעות האלה, שפירושן היה מותם של מיליוני יהודים, ועל השלכותיהן על תכנית בילטמור, שהרי היא נועדה להיאבק על מדינה, שתושביה לעתיד הולכים ונהרגים בהווה; ואם כן, כלום שינה את תפיסתו בהתאם. זמן-מה התנדנד בן-גוריון בין תקווה לבין היאוש הנורא המתחייב מהבנת הידיעות, ובאותה ישיבה עצמה של הוועד הפועל הציוני, שאישרה את תכנית בילטמור, אמר דברים והיפוכם: "לאחר המלחמה יהיה צורך – אם יש אפשרות כזו – של טרנספיר מידי של מיליונים אחרים של יהודים, לכל הפחות שני מיליונים יהודים לארץ ישראל," ולא – "ארץ ישראל יורדת מעל הבמה הפוליטית." ואפשר לישבם, טען, על סמך הניסיון ההתיישבותי שנרכש ו"מתוך אהבה וחרדה לאנשים האלה, שהם יהיו מוכנים לכל דבר, ובלבד להשתקע פה," לאחר שנעקרו ממקומם. ולעומת זאת אמר באותה הזדמנות: "מי שאיננו רואה בפני מה היהדות עומדת עכשיו הוא עיוור ואיננו יהודי ואיננו אדם. [...] יכולים גם לרצוח את כולם. אינני יודע אם יישארו יהודים אחרי היטלר."¹⁹

17 לפי בר-זוהר, עמ' 163.

18 ראה הערה 13 לעיל.

19 ישיבת הוועד הפועל הציוני, 15.10.1942, אצ"מ S25 / 293. בן-גוריון טען, כי לולא נשמעו

ייתכן שכעבור חודשים ספורים עמד בבהירות ובפיכתון האופייניים לו על משמעותן של הידיעות – אם כי אולי לא על מלוא משמעותן – מבחינה לאומית וציונית. ומכאן ואילך, החל מסוף 1942 וביתר שאת מאביב 1943, לאחר ועידת ברמודה, נפתחה אותה תקופה של כמעט שתיקה, שכנראה גזר על עצמו ביחס לשואה ולהצלה. הוא אף לא הגיע לאותה ישיבה נרגשת של הנהלת הסוכנות ב-22.11.1942, שפתחה דף חדש לגמרי בהתייחסותם של היישוב והנהגתו לשואה. ואולם דבר אחד ברור: את דגל בילטמור, את חזון המדינה היהודית, לא הניח מידי, גם כאשר הטרגרדיה טפחה על פניו. להיפך: "אסון הוא כוח, אם להפנות אותו למסלול פרודוקטיבי. כל הקונץ של הציונות הוא שיודע להפוך את האסון שלנו לא למסלול של דיכאון והתנוונות, כמו שעשתה הגלות, אלא למעיין של יצירה והתרוממות."²⁰

ב. הצלה, התארגנויות ותכניות, 1943-1944

בסוף נובמבר 1942, לאחר שהחברים במוסדותיו המרכזיים של היישוב נוכחו כי השמדה שיטתית הולכת ומתבצעת באירופה, פתחו בפעולה בשני אפיקים: התארגנות פנימית ותכנון תכניות הצלה, וזה בד בבד ובמקביל לתחושת אשם כבדה, הכאה על חטא, ובעיקר – יאוש מרפה ידיים: כיצד זה התעוררנו מאוחר כל כך, כאשר מנגנון ההשמדה בשיא פעולתו. בן-גוריון היה מעורב בנעשה בשני אפיקי הפעולה, ובכמה תחומי התארגנות ותכניות אף השפיע במישרין ובמכוון על ההחלטות וההתפתחויות. אלא שכמעט לא הביע דעה או הרגשה בשאלת האשם והיאוש. את פעולתו ומעורבותו של בן-גוריון בהתארגנות היישוב ובתכניות ההצלה מציינים שני קווים עיקריים: הראשון והחשוב שבהם הוא הריאליזם, כלומר בחינה מפוכחת ומתמדת של המגבלות שבתחומן ניתן לפעול; והשני – פעולתו נעשתה מאחורי הקלעים, ונעדר ממנה דו שיח שבין מנהיג לקהלו, ואפילו בין מנהיג למקורבים לו.

התארגנות פנימית

דרגמה מובהקת לאופי מעורבותו אפשר למצוא בוויכוחים שנסבו סביב שאלת הקמתו של גוף יישובי גדול להצלה: בסוף 1942, לאחר משא ומתן ממושך, שבן-גוריון נטל בו חלק פעיל, הוקם "ועד ההצלה" בראשות יצחק גרינבוים. היה זה למעשה ועד מורחב של ועד קודם של הנהלת הסוכנות, שהוקם עוד בתחילת המלחמה. אל ארבעת חבריו צורפו עתה עוד חבר של ההנהלה, שלושה חברים מהנהלת הוועד הלאומי, שני חברים מן הרביוניסטים ושניים מאגודת ישראל. ואולם, גופים ואישים

הדיווחים בארץ ישירות מפי אנשי קבוצת החליפין – לא היה מאמין לתיאוריהם. ראה דברי-ישיבה הנ"ל, וכן דבריו בכינוס פעילי מפא"י, 8.12.1942, אמה"ע, קופסה 3/6. והרי הוא ניבא דברים דומים עוד ב-1938.

20 ישיבת הוועד הפועל הציוני, 15.10.1942, אצ"מ 293 / S25.

שונים ביישוב תקפו את הרכב ועד ההצלה ותבעו הקמת גוף רחב יותר, בעל משאבים משלו, שחבריו יקדישו לפעולתם בו את כל זמנם.²¹

בשתי ישיבות סוערות שבהן נידון הנושא ואשר התקיימו בהנהלת הוועד הלאומי ובוועד הפועל הציוני, הביע בן-גוריון התנגדות נחרצת לייסוד "פירמות חדשות", והצליח בתמרון מהיר והחלטי שביצע בין שתי הישיבות הללו, למנוע את הקמתה של "פירמה" חדשה כזו. בן-גוריון סבר, ככל הנראה, שהקמת ועד חדש לגמרי תהיה כרוכה במשא ומתן ממושך על מבנהו, הרכבו, מקורותיו הכספיים וכדומה, ובוויכוחי יוקרה עם כל הגורמים ביישוב. שנית – מחלקת העלייה, המחלקה המדינית והגזברות של הסוכנות טיפלו ממילא בחלק מן הנושאים הקשורים בהצלה. ושלישית – והו העיקר – יחד עם חברי הנהלת הסוכנות התחייב, שאם תוצענה תכניות הצלה בעלות סיכוי, תפעל הסוכנות ללא דיחוי למימושן. אך כל עוד לא נראו תכניות כאלה בעין – גם ועד הצלה מצומצם יספיק.²²

בן-גוריון רצה בוועד הצלה ככתובת רשמית-ייצוגית וריקה מתוכן – והשיג את מבוקשו: הוועד היה גוף ללא סמכויות, ללא תקציב, ובראשו עמדה אישיות שלא מ"אנשי שלומם" של מנהיגי מוסדות היישוב. גרינבוים היה אמנם מנהיגה הנערץ של יהדות פולין, אך בארץ לא הגיע לעמדה דומה, והיחסים המשוכשכים בינו לבין בן-גוריון הצרו את צעדיו של ועד ההצלה. את עבודת ההצלה החשאית, שתבעה גם סיכונים, הפקיד בן-גוריון בידי קומץ נאמנים: שאול אביגור, אליהו גולומב, צבי יחיאלי ואחרים. מהם, ומכמה מן השליחים בקושטא, כמו וניה פומרנץ (היום פרופ' זאב הררי) ואהוד אבריאלי, קיבל ריווחים קבועים. פומרנץ העיד כי נהג לשבת עמו "שעות על שעות" בכל ביקור שלו בארץ.²³ ואולם, מעט מאוד נשאר בכתובים משוחות אלה, משום שנערכו ברובן בעל פה, מבלי שתירשמנה, גם מחמת אופיים של הנושאים שנידונו, שהשתיקה הייתה יפה להם, וגם עקב יחסי האמון הגמור ששררו בין הצדדים.

בן-גוריון לא התערב בגלוי בנעשה בקושטא: הוא לא ביקר שם בעצמו במהלך שנות השואה, כפי שעשו עמיתיו – שרתוק, בן-צבי, קפלן והרב הראשי הרצוג. הוא הסכים שיש "לעייין ברצינות" בשיגור שליח בעל שיעור קומה לנקודת מפתח זו – אך לא טיפל בכך ולא יזם דיון בנושא בהנהלת הסוכנות או במרכז מפא"י, ושליח כזה לא יצא לדרכו.²⁴ הוא גם לא יזם דיון באפשרויות ההצלה מארצות נייטרליות,

21 חברי הוועדה שהוקמה בתחילת המלחמה ונקראה ועדת הארבעה היו אליהו דובקין, משה שפירא, ד"ר אמיל שמורק ויצחק גרינבוים. אליהם צורף ד"ר ברנרד ג'וזף (אחר כך רוב יוסף) מן הוועד הלאומי: שלמה זלמן שרגאי, יהושע סופרסקי ויצחק בן-צבי: מן הרביוניסטים: יוסף קלרמן והרמן סגל; ומאגודת ישראל: בנימין מינץ והרב יצחק-מאיר לויין.

22 ישיבת הוועד הלאומי, 17.1.1943, אצ"מ J1 / 7255; ישיבת הוועד הפועל הציוני, 18.1.1943, שם, S25 / 295. על ההתחייבויות ראה פורת, פרקים ב' ו'ג.

23 שיחה עם זאב הררי ב-1985: 54.

24 ראה ישיבות הנהלת הסוכנות ב-23.7.1944 וב-3.9.1944, אצ"מ; ומברק ברכה של בן-גוריון אל שליח שיצא לקושטא, 23.8.1943, שם, S6 / 4587.

כמו שווייץ, ספרד ושכניה, ובצורך לשלוח לשם נציגים נוספים של היישוב. עמדה דומה נקט גם בשאלת התגובה הציבורית. אל שלושת ימי האבל שהכריזו המוסדות הלאומיים בסוף נובמבר ובראשית דצמבר התייחס בן-גוריון כאל "דבר עצום"; עם זאת, חסרו, לדעתו, את "הצביון הציוני במידה מספקת". בן-גוריון גרס שיש להמשיך בפעולות מחאה, תוך תיאום עם יהדות העולם החופשי, ולשם כך הציע להזמין ארצה משלחות מכל הקהילות היהודיות בעולם לכינוס ציוני שידון בסכנה הצפויה ליהדות אירופה – ובעקבותיה – גם למפעל הציוני.²⁵

חבריו במרכז מפא"י ובהנהלת הסוכנות התנגדו לבואה של משלחת כזו, עקב היחסים המעורערים בין בן-גוריון לווייצמן באותה תקופה, והציעו תחת זאת שיגור משלחת הסברה מן הארץ. משלחת כזו לא יצאה בסופו של דבר, בייחוד מחמת ויכוחים על הרכבה. בנוסף לכך החל להתברר, כי בעלות הברית אינן נענות לפניות שונות בנושא ההצלה ועצירת ההשמדה, והתחזק החשש כי גם ממשלות דמוקרטיות, האמורות להיות רגישות לדעת קהל וללחציה, תדחינה פניות מסוג זה בזמן המלחמה, ולפיכך ייתכן שלא היה טעם בשיגור משלחת.

משהבין בן-גוריון שבפעולות מחאה אין משום תרומה ממשית ומעשית להצלה, וכי אין הן אלא פורקן קל ובלתי מחייב לתחושות העצב והתסכול, הניח את הטיפול בהן בידי הרבנות הראשית והוועד הלאומי, ואילו הוא וחבריו בהנהלת הסוכנות חיפשו אפיקי פעולה אחרים. מאז ואילך לא השתתף עוד בוויכוחים החוזרים ונשנים בנושא התגובה הציבורית, והמשיך להתנגד בעקביות להשקעת זמנה ומרצה של הנהלת הסוכנות בנושא: העניין "איננו שייך להנהלת הסוכנות אלא ליישוב", ענה לגרינבוים שהציע "יום יהדות הונגריה" לאחר פלישת הגרמנים לשם במרס 1944.²⁶

וכך גם באשר לשאלת הקצבת כספים להצלה: כל עוד לא ראה בעליל תכניות הצלה ריאליות, סירב להקצות להצלה כספים מתקציב הקרן הקיימת וקרן היסוד (שהיה למעשה תקציבה של הנהלת הסוכנות), וסירובו השתקף שוב ושוב בדבריו של אליעזר קפלן, גזבר ההנהלה. הוא תמך באיסוף כספים להצלה ממקורות אחרים, ובראש ובראשונה מן הג'וינט, שלדעתו, היו לו מיליונים, ש"אין לו מה לעשות בהם". הוא סבר, שאם תהיה ליישוב תכנית הצלה ריאלית, והיישוב יצליח לגייס את האנשים שיסתכנו כדי לבצעה ורבע מסכום הכסף הדרוש – את השאר ישלים הג'וינט.²⁷

ובכל זאת לא יום בן-גוריון ולא תמך באופן פעיל ומעשי בשיגורה של משלחת מגבית מן הארץ לארצות הברית, שתעסוק אך ורק בגיוס כספים להצלה; וזאת למרות שבשהותו הממושכת בארצות הברית, שנועדה לגייס תמיכה בתכנית בילטמור, נוכח כי אפשר ואפשר להגיע שם לתוצאות, אם מושקע המאמץ

25 ישיבת הנהלת הסוכנות, 6.12.1941, אצ"מ.

26 ישיבת הנהלת הסוכנות, 21.5.1944, שם.

27 ישיבת הנהלת הסוכנות, 13.12.1942, שם.

המתאים.²⁸ יש להניח ששני טעמים הכתיבו את מדיניותו זו: בסוף 1942 ובראשית 1943 לא היה סבור, כאמור, שקיימת תכנית הצלה ריאלי שלשמה יש לאסוף כספים; ושנית, במהלך 1943 התברר, כי הקהילות והארגונים היהודיים בעולם החופשי, והג'וינט בכללם, אינם רואים ביישוב את הכתובת המרכזית שתעמוד בראש פעולות ההצלה; להיפך – היישוב היה חשוד עליהם כמי ששיקולי ההצלה שלו הם ציוניים בלבד. "לענין הצלת יהודי אירופה יש לא רק צד כספי, אלא גם צד מוסרי," הגדיר בן-גוריון את חששותיהן, אם גם בעקיפין. "זהו עכשיו אחד הדברים המרכזיים. זו לא רק עזרה ליהודי אירופה – זוהי גם הרמת קרנה של ארץ ישראל. העובדה שיהדות ארץ ישראל התיצבה בראש פעולת ההצלה היא נכס ציוני חשוב."²⁹

בן-גוריון הרצה בחוגי בית בארץ על מצב יהודי אירופה יחד עם שליחים של היישוב שהגיעו מקושטא לאסוף כספים להצלה: הוא דיבר בחוגים אלה באופן חד-משמעי על חשיבותו של הכסף כאמצעי להצלה (חשיבות שהתבררה כמכרעת במהלך 1943), על התאוששות הכלכלית של היישוב ב-1942 וב-1943 לאחר השפל הקשה של ראשית המלחמה, ועל יכולתו לתרום, ובערב אחד, לדוגמה, נאספו כ-30,000 לא"י, סכום נכבד במושגי אותם ימים. אך בן-גוריון לא יצא מעודו בקריאה ישירה ליישוב לתרום להצלה (והיו דרכים לעשות זאת גם תחת עינם הצופייה של האנגלים, שאסרו הוצאת כספים מן הארץ ובוודאי הכנסתם לשטח אויב). ולא נענה לקריאת חבריו בצמרת ההסתדרות להשתתף בדיונים הנוקבים שהתנהלו ביניהם על הקצבת כספים להצלה, או להצעת דוד רמז, מוזכ"ל ההסתדרות, לקחת מלווה של מיליון לא"י מבנק לוידיס (Lloyds) לעשר שנים, כדי להבטיח מראש שאם תיקרה הזדמנות להצלה, היא לא תוחמץ בשל היעדר כסף.

הלך מחשבה אחד הנחה אפוא את בן-גוריון בטיפולו בכל תחומי ההתארגנות הפנימית של היישוב להצלה: אם היישוב התעורר לפעולה לאחר שמכונת ההשמדה הגרמנית הייתה כבר בפעילות מלאה; ואם בעלות הברית אינן מסייעות להצלה כהוא זה, והצלה בקנה מידה גדול לא תתבצע למרבה הצער – כי אז אין טעם בהקמת גוף נרחב להצלה, ולא באיסוף כספים, ולא בהפגנות, ואף לא בשיגור אישיות בעלת משקל לקושטא. ייתכן מאוד שכל החישובים והשיקולים האלה של בן-גוריון והריאליות האכזרית כמעט שבה שקל את הסיכויים היו נכונים ומוצדקים לזמנו, אלא ששני אלמנטים נעדרו משיקוליו: הוא התעלם מתביעת הציבור בארץ, שברובו עלה ארצה מאירופה בין 1933 ל-1939, להקים גוף נרחב להצלה, ומנכונותו לתרום יותר כסף ולצאת להפגנות.³⁰ הנהלת הסוכנות, ובן-גוריון בפרט, בלמו לחצים אלה

28 במרס 1940 יצא מן הארץ לאנגליה, ובאוקטובר אותה שנה הגיע לארצות הברית ושהה בה עד שחזר ארצה בפברואר 1941. כעבור חודשים ספורים, ביוני אותה שנה, יצא שוב לאנגליה, בנובמבר 1941 הגיע לארצות הברית, ובאוקטובר 1942, כעבור שנה כמעט בארצות הברית – חזר ארצה, ושהה כאן עד סוף המלחמה, פרט לביקור קצר בבולגריה בשלהי 1944.

29 ישיבת הנהלת הסוכנות, 12.9.1943, אצ"מ: דבריים דומים של משה שרתוק, 5.9.1943, שם.

30 ראה דיון ביחסו של הציבור לשאלות אלה אצל פורת, פרקים ב' וד'.

של הציבור ולא נענו להם. בן-גוריון לא חש שהוא יוצר בכך ניכור מסוים בינו לבין הציבור, ואפילו בינו לבין שורה שלמה של חברים שמתחו עליו ביקורת מבית, ולפעמים גם חריפה ביותר; הוא גם לא חש כי הוא מספק לאפוזיציה, ובפרט לאגודת ישראל ולרביזיוניסטים, נשק מסוכן ביותר. אם חש בהלכי רוח אלה, התעלם מביטוייהם הישירים ולא נענה להם.

כפי הנראה לא שקל גם לטווח הרחוק, מה תהיה הרגשתו של הדור הבא, הדור שלנו, שאינו מתעניין רק בסיכויים הממשיים שהיו אז להצלה, אלא גם ביחסו של היישוב ובנכונותו לתרום ולסכן. לו נכנע בן-גוריון למבקרו והסכים ללוות מיליון לא"י או לשגר אישיות חשובה לקושטא; לו ביקש מברל או מטבנקין לעמוד בראש ועד הצלה רחב, לו שיגר משלחת מגבית לארצות הברית – היינו אומרים היום, שניסינו ולא עלה בידינו, שבן-גוריון כאב וריכו מאמצים אך הנסיבות כולן פעלו כנגד ההצלה – והרגשתנו היום הייתה אחרת.

תכניות וניסיונות הצלה

גם בטיפולו של בן-גוריון בתכניות ובניסיונות הצלה ניכר אותו חישוב זהיר של אפשרויות וסיכויים; עם זאת מפתיע לגלות, שמדי פעם נתפס לתקוות בלתי מציאותיות, שבדיעבד נראות אפילו תמימות, בדבר התממשותה של תכנית זו או אחרת. בשבועות הראשונים שלאחר בואה של קבוצת החליפין, בסוף 1942, ניכרת תערובת זו במיוחד, והיא מקבילה להיטלטלותו של בן-גוריון בין תקווה ליאוש באותו זמן.

בן-גוריון היה שותף לשיגורם של מברקים לממשלות, לארגונים ולאנשי ציבור, ולפניות לממשלות גולות שתשפענה על האוכלוסייה בארצות הכיבוש הנאצי, להושיט עזרה לאזרחים היהודים הנרדפים שם ולסייע בהחדרת בחורים יהודים מן הארץ לשטחי הכיבוש; הוא סבר שיש "חשיבות מיוחדת להקמת מוסד לפעולות הצלה", וכוונתו הייתה למוסד בינלאומי כמו הוועדה הבינממשלתית שקמה אחרי ועידת אוויאן, או גוף דומה מטעם בעלות הברית שיטפל בהצלה, וקודם כול בהצלת ילדים.³¹ הוא הביע בנאומיו ובמכתביו תקווה למימוש תכנית חליפין גדולה בין יהודים לגרמנים; הוא השתתף בדיונים שעסקו בפניות החוזרות ונשנות אל הבריטים להתיר את הצנחתם של מאות בחורים מעבר לקווי האויב, כדי שיסייעו למאמץ המלחמה ובמקביל יצרו קשר עם הקהילות היהודיות; הוא הביע ביטחון שארצות הברית תסכים ללא דיחוי להקמת טייסת יהודית שתצא לפעולות נקמה בגרמנים,³² ועוד.

31 ראה בעיקר ישיבות הנהלת הסוכנות, 22.11.1942, 29.11.1942, 6.12.1942, 20.12.1942, 27.12.1942, אצ"מ: וישיבות מרכז מפא"י, 24.11.1942, 30.11.1942, אמה"ע 42 / 23.

32 ראה ישיבות הנהלת הסוכנות, 29.11.1942, 6.12.1942, 13.12.1942 ו-10.1.1943, אצ"מ: וכן

תכנית המדגימה במיוחד אופטימיות זו היא תכנית הצלתם של 29,000 ילדים: זה היה מספר הסרטיפיקטים שנותרו ממכסת "הספר הלבן" של מאי 1939, והנהלת הסוכנות הציעה לממשלת המנדט לתת את כולם לילדים שבשטחי הכיבוש והתחייבה בפני מוכיר הממשלה שהיא תהיה אחראית למימון כל האמצעים שיידרשו להעלאתם ולקיומם. "יש רק עניין אחד שאינו סובל דחוי", סיכם בן-גוריון, "הבאת הילדים ארצה."³³ עוד קודם שהתקבלה תשובת ממשלת בריטניה, הקדישה מזכירות מפא"י ישיבה ארוכה לשאלת קליטת הילדים בכלל, ו-5000 הראשונים בהם כפרט – היכן יתחנכו וכיצד ימומן מפעל גדול זה. בן-גוריון, שנישא ממש על כנפי חזונו, קיווה כי "חמשת אלפים אלה אינם סוף – הם רק התחלה. [...] המספר הזה יכול לגדול פי עשר." יש לקלוט את 5000 הילדים הראשונים ללא דחוי, ואז אפשר יהיה "להילחם על העלאתם המיידית של כל ילדי יהדות אירופה." צריך להקים מוסד ציוני מרכזי שיארגן את קליטתם, ויציג את המפעל כמשימתו המרכזית של העם היהודי כולו, באמריקה, בדרום אפריקה, באנגליה, בכל מקום. לא רק היישוב צריך לאמץ את הילדים – "העם היהודי צריך לאמצם." קליטתם תהיה מופת ושלב הכנה לעלייה מארצות העולם כולו.

ולא זו בלבד: בן-גוריון ראה קודם כול את הצלת הילדים לנגד עיניו, ורק אחר כך את הערך העצום שיהיה לבואם עבור התפתחות היישוב. "כל ילד זה יהודי שעלה לארץ ישראל להתיישב בה", ודווקא משום כך יש להקפיד שיקבלו חינוך מתאים ואחיד: "לא כל יהודי בארץ מוכשר לקבל ילד לביתו [...] איננו מעוניינים שהילדים יתחנכו ברוח שמחנכים בה במשמר העמק [...] היסודות צריכים להיות כלליים [...] אנחנו רוצים להקים אומה אחת [...] לדאוג לכך שילדים אלה יחונכו לכל תפקיד שאנחנו רוצים בו." כאן ניכרות כבר התפיסה הממלכתית הכללית אליה חתר בן-גוריון אחר כך, בשנות הקמת המדינה, וראיית הארץ כאבן שואבת וכמופת ליהדות שמחוצה לה. עלייתם של ילדים אלה הייתה בעיניו כנראה התגשמותה של תכנית בילטמור – עלייה גדולה ארצה של הנוקמים ביותר להצלה וליד המושטת מן הארץ, והוא נסחף בתקוותיו. הוא סיכם את הוויכוח על חינוכם של הילדים בכך ש"כל זמן שהילדים אינם [...] אינן יכולות להתקבל החלטות." ובניתיים מינתה הנהלת הסוכנות לוועדה שתדון בכל השאלות המעשיות של קליטת הילדים את חבריה קפלן, גרינבוים, דובקין ושפירא, ואת בן-גוריון עצמו – הרכב שהעיד על החשיבות שהנהלה ייחסה לנושא.

אולם, לצד האופטימיות שגילה ביחס לתכניות שנזכרו, הלכו והחריפו אצלו באותו זמן גם גילויי הריאליזם ואף הפסימיזם: הוא סירב בתוקף להצעת גרינבוים

טוביה פרילינג, מעורבותו של בן-גוריון בפרשת הצלת ועליית הילדים ובפולמוס הקליטה, נובמבר 1942 – מאי 1945, עבודה לקבלת תואר מוסמך, ירושלים 1984 (להלן: פרילינג, עמ' 8-7).

33 ראה דבריו במזכירות מפא"י, 9.12.1942, אמה"ע 24/42, ובישיבות הנהלת הסוכנות, 13.12.1942, 20.12.1942, אצ"מ.

לפנות לגנרל סמאטס (Jan C. Smuts), ראש ממשלת דרום אפריקה, כדי שיתיר כניסתם של ילדים יהודים – ולא רק פולנים – לארצו, בנימוק, שהוכח בדיעבד כמוצדק, שהגנרל ממילא לא יסכים לכך. כמו כן התנגד לפנייה אל בעלות הברית, שתפצצנה את ערי גרמניה או תכלאנה במחנות אוכלוסייה יוצאת גרמניה המתגוררת בעולם החופשי, משום שלדעתו, בעלות הברית לא תפגענה באוכלוסייה חפה מפשע, ולא תסכמנה שיוכתב להן מתי ואת מי להפציץ.³⁴

באותה תקופה (ראשית 1943) נידונה ההצעה, שהגיעה מחוגים המקורבים לממשלת רומניה, לשחרר 70,000 יהודים מטרנסניסטריה תמורת סכום כסף עצום. בן-גוריון ביקש מחבריו, שדחקו בו לפעול ולהקצות כספים למטרה זו, אף תוך סיכונים, להבחין בין "היהודים שאין אנו יכולים להביא אותם [...] לבין אותם היהודים שאנו יכולים להביא מאירופה". כאשר לראשונים – השאלה הזו "איננה עומדת כרגע זה. [...] אך אם לא נביא את אלה שיכולנו להביא אותם – לא תהיה לנו שום כפרה."³⁵ לדעתו, אפשר היה להביא מספר מוגבל בלבד של אנשים, בגבולות המכסה שקבע "הספר הלבן", ועל כן מוטב לא להפליג בתקוות ובחלומות, אלא לרכז את המאמצים באפשרי.

וכך גם כאשר ל"תכנית סלובקיה" ול"תכנית אירופה", תכניותיה של הנהגת יהדות סלובקיה לשחד את הפקידות הסלובקית ואת הס.ס. כדי למנוע את השלמת השילוחים מסלובקיה, וכדי לעצור את השילוח להשמדה מיתר ארצות אירופה: בן-גוריון הבחין הבחנה ברורה בין שתי התכניות. כאשר לשוחד לפקידים הסלובקים אמר: "יש לשחד. [...] הסוכנות מוכנה להיכנס לדבר זה;" ואילו הסכמתו כביכול של הימלר להפסיק את ההשמדה ביתר ארצות אירופה – כפי שטענה הנהגת יהדות סלובקיה – בעצם הימים בהם נודע על פקודת הימלר לחסל את יהדות אירופה תוך זמן קצר ביותר – לא התקבלה כנראה על הדעת.³⁶

אם בתחילה עדיין קיווה, שבעלות הברית תסייענה בהצלה, דומה שער מהרה התפכח: "אנו נמצאים בדרך כלל במצב עלוב," אמר עוד בסוף 1942, "כי עלינו לפנות לרזובלט שהוא יעשה שליחותנו, ואין אף פעם לדעת אם יעשה או לא." הוא הביע את הרגשתו המרה, "שדבר מה אינו בסדר, אבל זה לא בא עקב חוסר אקטיביות מצדנו," אלא עקב יחסם של הבריטים להצלה.³⁷ מגמת ההתפכחות התחזקה והלכה ככל שחלף הזמן: כבר בסוף פברואר 1943 דיבר על כך שאפילו הבאת 5000 ילדים (שקודם נחשבה אך לשלב ראשון) תדרוש מן היישוב, מן התנועה הציונית ומהעם השקעות ומאמצים גדולים מאוד, והרי "גם בארץ יש יהודים," כלומר – יישוב שיש

34 ישיבת הנהלת הסוכנות, 28.2.1943, והמשך הדיון ב-25.4.1943 וב-2.5.1943, אצ"מ. ואמנם, סמאטס ענה בשלילה לפנייה מאוחרת יותר של גרינבוים, בקיץ 1943. בנוגע להפצצה, ראה ישיבות הנהלת הסוכנות, הערה 32 לעיל.

35 ישיבת מזכירות מפא"י, 10.2.1943, אמה"ע 43 / 24.

36 שם, וכן בישיבת מרכז מפא"י, 24.2.1943, אמה"ע 43 / 24.

37 ישיבות הנהלת הסוכנות, 6.12.1942, 4.1.1943, אצ"מ.

להשקיע בו מאמצים. ובתחילת מרס כבר היה משוכנע כי "לצער הרב, אישור הרשימות הוא למעשה רק תיאורטי וכי אין שום ביטחון שנוכל להשתמש ברשימות."³⁸

במהלך 1943 התברר, כי גם תכניות אחרות – תכנית החליפין, שיגור הצנחנים, הוצאת אנשים מטרנסניסטריה, החדרת אנשים לשטחי הכיבוש, ובוודאי הקמת מוסד בינלאומי להצלה – נתקלות בסחבת ואף בסירוב ברור של הבריטים. ושוב – מאותו רגע שהתפכח מתקוותיו – "חתך" כדרכו: יותר לא הקדיש מזמנו אפילו לתכנית הצלת הילדים, אם כי השליחים מקושטא המשיכו לערכנו בנושא.

הוא לא השיב לתלונות חבריו במרכז מפא"י, ש"בן-גוריון איננו נותן את הדאגה המקסימלית בעניין זה", שעליו להקדיש לפחות חודשיים-שלושה מזמנו להצלה בלבד, שאין הוא חולק אתם את מחשבותיו ושיקוליו וקיים ביניהם "חוסר האפשרות של ההידברות."³⁹ בן-גוריון המשיך בשלו.

במרס 1944 פלשו הגרמנים להונגריה. החשש הנורא שליווה את הנהגת היישוב עוד משלהי 1943, כי היהדות אשר נותרה ברומניה, בבולגריה ובהונגריה, יותר ממיליון נפש, תיפול אף היא בידי הגרמנים – החל להפוך לממשות. זוהי אולי הסיבה, שלמן הרגע בו נודעו להנהלת הסוכנות פרטיה של הצעת אייכמן, "סחורה תחת דם", אשר הועברו באמצעות יואל בראנד לקושטא, השקיע בה בן-גוריון זמן ומאמץ רבים מאלה שהשקיע בכל תכנית הצלה אחרת. שרתוק ובן-גוריון דנו על פרטי ההצעה עם השליח שהגיע מקושטא, ואחר כך נפגשו שניהם עם הנציב העליון לרווח לו על פגישת בראנד-שרתוק; בן-גוריון השתתף בכל הישיבות שקיימה הנהלת הסוכנות בנושא, וניהל את רובן. הוא גרס שההצעה היא "עניין פנטסטי", אך עם זאת, שיש להיאחז אפילו בתקווה של "אחד למיליון"; הוא תמך ביציאת שרתוק מן הארץ לקושטא, גם בלי אשרת כניסה, כי זהו העניין הדחוף ביותר "שעומד על הפרק", ו"אסור להחמיץ הזדמנות כלשהי", בקושטא וגם בלונדון.⁴⁰

עיקר המאמץ התמקד בניסיון לשכנע את בעלות הברית להביע נכונות, ולו תיאורטית ועקיפה, לפתוח כמשא ומתן על ההצעה, שכן סיכויי ההצלה היו טמונים לדעת בן-גוריון, ברצונם של הגרמנים להגיע באמצעות ההצעה למשא ומתן עם המערב. יתרה מכך, בן-גוריון טען ששום משא ומתן בעניין ההצעה לא יוכל להתנהל בלי ידיעת ממשלת המנדט, שכן אחרת "לא נוכל לזוז."⁴¹ ומגע ישיר עם הגרמנים עלול היה להתפרש ככגידה בעניינן של בעלות הברית, שהישוב לחם בחילותיהן ולצדן.

ולמרות תפיסה זו, קשה להבין מדוע מנע בן-גוריון ממנחם בדר, שהיה אחד השליחים המרכזיים בקושטא, ומאליהו דובקין, שהיה אחד מראשי מחלקת העלייה

38 ישיבות הנהלת הסוכנות, 7.3.1943, 4.4.1943, שם.

39 ראה הערה 35 לעיל.

40 ישיבת הנהלת הסוכנות, 25.5.1944, אצ"מ.

41 שם.

כפועל, להיפגש ישירות עם נציגים גרמנים, בהונגריה או בספרד, כפי שהציעו האחרונים.⁴² שהרי מי יודע מה היה בפיהם,⁴² ואם לא הוחמצה כאן, בכל זאת, אותה "הזדמנות כלשהי [...] אחד למיליון," שעליה דיבר בן-גוריון.

בעלות הברית, והבריטים בפרט, לא התרשמו כלל מגילוי זה של לויאליות. בדיעבר מתברר, כי בפרשת בראנד הוליכו גורמים שונים בממשל הבריטי את נציגי היישוב שולל בצורה מחושבת, בעיקר בשל החשש מ"הצפה" של מאות אלפי פליטים. בעלות הברית לא נענו לשום פנייה של הנהגת היישוב, ואף סירבו להביע נכונות עקרונית לפגוש נציגים גרמנים. ובינתיים הלכו יהודי הונגריה ונשמדו במאות אלפיהם באושוויץ.

כמוצא אחרון שלח בן-גוריון באמצעות נחום גולדמן מברק לנשיא רוזבלט, והפציר בו להביע נכונות למנות נציג לשיחות על הצלה בתנאי שהגירושים ייפסקו ומיד, לכל תוחמץ "הזדמנות יחידה במינה, ואולי אחרונה, להציל את שרידי יהדות אירופה." קשה להניח שבן-גוריון סבר שלמברק זה תהיינה תוצאות של ממש, שהרי לא הייתה זו פנייה מדינית, אלא תחינה ומחאה לנוכח אדישותן המקוממת של בעלות הברית. ממחלקת המדינה הגיעה תשובה, שאין התנגדות שיורשה בראנד לחזור לבודפשט, אך מה הטעם בשוכו ללא תשובה...⁴³

אין פלא אפוא, כי ימים ספורים לפני שחיסל משרד החוץ הבריטי את שרידי סיכוייה של שליחות בראנד על ידי הדלפתה לעיתונות, התפרץ בן-גוריון בפומבי, בפעם הראשונה מאז נודע בארץ על ההשמדה השיטתית, ושפך את הכאב והזעם שהצטברו בו בניסוחים שהם נדירים בחומרתם: היה זה רגע בו נתן בן-גוריון המדינאי והמנהיג לבן-גוריון היהודי לגבור עליו ולזעוק "זעקה גדולה ומרה", כפי שהוא עצמו הגדירה, על חורבן עמו ההולך וכלה לנגד עיניו:

מה עוללתם – אתם העמים אוהבי החופש והצדק [...] לעם היהודי כעמדתם על דמנו הניגרים בלי סוף, בלי הרף ובלי מעצור – מבלי לנקוף אצבע, מבלי להגיש עזרה, מבלי לומר למשחית: הרף [...] ההייתם נוהגים ככה, אילו היו שורפים חיים יום-יום אלפי נשים וזקנים אמריקנים, אנגלים, רוסים? ההייתם כל כך שקטים אילו היו יום-יום מנפצים לאבני הרחוב עוללים ויונקים מאומות בעלות הברית? [...] כלום אין דמנו ארום כדמכם, וכבודנו יקר ככבודכם? כלום אין עלבוננו צורב כעלבונכם וערכנו חשוב כערככם?⁴⁴

42 איש הצירות הגרמנית נפגש עם מנחם ברר בקושטא ביוני 1944. ראה ברר, שליחויות עצובות, תל אביב תשל"ח, עמ' 110-111. ביולי 1944 פנה קסטנר אל רובקין במברק והודיע לו שנציגי הס.ס. ייפגשו איתו בכל מקום שיבחר. ראה ר"ח רובקין בישיבת הנהלת הסוכנות, 21.9.1944, אצ"מ.

43 ישיבות הנהלת הסוכנות, 2.7.1944, 16.7.1944, אצ"מ.

44 ראה טיוטה מתוקנת בכתב ידו, ללא תאריך, שם, S44 / 201, ונוסח סופי כפי שנאמר ברכים, נושא את תאריך הנאום, 10.7.1944, בארכיונו האישי בשדה בוקר. קטע מן הדברים פורסם

ג. השואה והקמת המדינה

כאשר הבינן בן-גוריון כי השמדה שיטתית מתחוללת באירופה, אושרה כבר תכנית בילטמור, ונשאלת השאלה, כלום שינתה מציאות השואה את תכניותיו ואת סדרי עדיפויותיו באשר להקמת המדינה והשאלות הכרוכות בה.

שאלת "העלייה הסלקטיבית" וחלוקת הסרטיפיקטים ליוותה את התנועה הציונית בין שתי מלחמות העולם, והיא שבה ועלתה בחריפות נוראה בשנות ההשמדה. מיד לאחר ועידת ברמודה (אפריל 1943) חיבר אפולינרי הרטגלס, מזכירו המדיני של ועד ההצלה, תזכיר "בענייני עזרה והצלה" שנועד "לגורמים ציוניים בלבד", ביניהם בן-גוריון. הרטגלס העריך כי מיליוני יהודים צפויים להשמדה, בעלות הברית אינן רוצות להצילם וליישבם אין אמצעים לכך. נותר רק לקוות שבמאמצים ובכספים עצומים אפשר יהיה להציל לכל היותר כמה עשרות אלפים, והשאלה היא – את מי. ותשובתו, "שיש בה משום אכזריות" כדבריו, הייתה – את מי שיכול להביא תועלת לארץ ישראל וליהדות: ילדים, נוער חלוצי שעבר הכשרה ועסקנים ציונים שלתנועה יש מחויבות כלפיהם.⁴⁵

בן-גוריון התייחס לרברים אלה במישרין, אם גם כעבור כשנה: "אין לפנינו הכרירה להביא את כל היהודים; גם אם נעשה הכל לא נוכל להוציא מיליון יהודים, נעלה אלפים ואולי רבבות. זוהי שאלה רצינית את מי אנו נביא, במידה שהכרירה הזאת בידינו. [...] כמובן נעלה גם יהודים שנדע עליהם בפירוש שהם יעזבו את ארץ ישראל כעבור שלושה חודשים, אם תעמוד ברירה שהם יהרגו שם. אבל אם תעמוד ברירה להביא יהודים שלאחר גמר המלחמה מיד ישובו לרומניה, ובשעה שיהיה כאן יהיה זר ונכרי, או להביא יהודי שיישאר בארץ – אז אנחנו צריכים להביא יהודים שיישארו כאן." יהיה זה "אסון פוליטי", אמר, אם בסוף המלחמה, דווקא כשיתחיל המאבק על עלייה גדולה, תהיה בריחה של יהודים מהארץ. לכן יש להעלות נוער וילדים שיחונכו בארץ להיות אזרחים ארצישראלים. ובנוסף לילדים – "פליטי פולין יש לקחת בשורה ראשונה. [...] ותיקים ציוניים – לא."⁴⁶ תשובתו של בן-גוריון הייתה, אם כך, קשה עוד מזו של הרטגלס, אשר הציע להציל גם עסקנים ותיקים. כלומר, השואה לא שינתה בצורה משמעותית את השקפתו של בן-גוריון על העלייה הסלקטיבית, ועיקרה נשאר כמו בימים שלפני המלחמה.

כאשר לשאלת האוריינטציה המדינית: עד ל"ספר הלבן" של מאי 1939 נשענה התנועה הציונית על בריטניה, ומאז ואילך עשה בן-גוריון תפנית לעבר ארצות

ב"דבר", 10.7.1944. מעניין לציין כי באוסף נאומיו (במערכה, תל אביב 1957 ולהלן: במערכה), כרך ד', עמ' 184-192) הושמט כל הקטע הזה, כשלושה עמודי פוליו. אין בידינו לומר אם בן-גוריון עצמו או יהודה ארז, מלקט ועורך נאומיו, הוא שהשמיט את הקטע. שבתאי טבת ובתו של יהודה ארז סבורים שבן-גוריון נתן לארז יד חופשית, וכי לא היה לו איכפת מה ייכלל בנאומיו ומה לא.

45 24.4.1943, אצ"מ 26 / 232.S26

46 ישיבת הנהלת הסוכנות, 23.7.1944, אצ"מ.

הברית. אולם גם תפנית זו פירושה היה שמירה על אותו כיוון מדיני – המערב הדמוקרטי. יתרה מכך, על הכיוון הזה המשיך לשמור גם לאחר האכזבה הנוראה שהנחיל לציונות וליהדות אותו מערב דמוקרטי בסירובו העקבי לתת יד להצלה, ואפילו צ'רצ'יל ורוזבלט, שלא תרגמו את הזדעזעותם המילולית למעשים, ולא גברו על התנגדות שריהם ופקידיהם. בן-גוריון צדק אפוא בטענתו, כי סבל אנושי ושיקולים מוסריים אינם מהווים מניע לפעולה, גם לא לגבי מדינות המערב הנאורות, וכי לחץ ציבורי שאין מאחוריו שטחים גדולים, נפט, כוח אדם רב או שליטה בנקודות מפתח – אין בו ממש.

ואף על פי כן לא שינה את האוריינטציה המדינית שלו. עוד בראשית המלחמה טען שיש להילחם בספר הלבן כאילו לא הייתה מלחמה, ולעזור לצבא הבריטי כאילו לא היה ספר לבן.⁴⁷ במהלך המלחמה התברר ביתר שאת, שיציאה גלויה כנגד ממשלת המנדט תחסום את הדרך גם בפני פעולות ההצלה המצומצמות שניהל היישוב, ובוודאי בפני הצלה בקנה מידה גדול, אם זו תוכל אי פעם לצאת לפועל: העברת כספים, תנועת אנשים רבים, מציאת מקום מקלט בארץ או באזור פנוי אחר – אלה יהיו תלויים בממשלת המנדט, והנהגת היישוב ידעה זאת היטב.

גם כאשר התקרב סופה של המלחמה, נשאר בן-גוריון נאמן לתפיסתו. כאשר הציע גרינבוים לפעול בלי ידיעת הבריטים בנוגע להעלאת שארית הפליטה, השיב לו בחריפות: "מדברי מר גרינבוים נודף ריח של יאוש כלפי אנגליה וארצות הברית. למי הוא מציע לנו לפנות? הלא בכוחות עצמנו בלבד לא נוכל לקבוע מיד לאחר המלחמה את המשטר המדיני בארץ. היש למר גרינבוים כתובת אחרת בשביל פעולה מדינית בינלאומית?"⁴⁸ קרע גלוי עם אנגליה היה הופך את הגשמת המפעל הציוני לבלתי אפשרית. ולעומת זאת, ניתן היה לקוות, כפי שקיווה בן-גוריון, שבתום המלחמה תיאלץ אנגליה, בתוקף הנסיבות שתיווצרנה (חילופי שלטון בתוכה או תביעה של דעת הקהל העולמית, ובארצות הברית בפרט) לשנות את מדיניותה כלפי הציונות.

את דבקתו זו במערב, לאורך כל שנות המלחמה, יש להבין גם על רקע מסגרת המחשבה הכוללת של הציונות, שהאמינה מראשיתה בהתקדמותה של התרבות האנושית בכלל, ושל המערב הליברלי בפרט, לקראת עולם נאור וסובלני. מסגרת מחשבה זו לא אפשרה להבין, כי בריטניה תאשר להלכה את הוצאת הילדים מארצות הכיבוש הנאצי ותנסה לטרפד אותה בפועל, משום שבריטניה נתפסה כלוחמת "לחופש, לצדק, לדמוקרטיה, לחרות, לשוויון" – כדברי בן-גוריון, ולא עלה עדיין על הדעת, שהיהודים נמצאים מחוץ למעגל המאבק לערכים גם בעיני העולם הדמוקרטי. "יתעורר מצפון העולם, בכל זאת יש מצפון אנוש בעולם, קרו דברים שלא קרו עוד בהיסטוריה", אמר בן-גוריון.⁴⁹

47 ראה דבריו במרכז מפא"י, 12.9.1939, אמה"ע 39 / 23: וכן במערכה, כרך ג', עמ' 18.

48 ישיבות הנהלת הסוכנות, 20.6.1944, 2.7.1944, 23.7.1944, אצ"מ.

49 ישיבת הוועדה המדינית של מפא"י, 26.1.1944, אמה"ע.

באשר לשאלה מרכזיותו של בניין הארץ בכלל המדיניות הציונית: בן-גוריון נוכח תוך פרק זמן קצר, שהצלה בקנה מידה גדול אינה אפשרית, ואין גורם שיסייע ליישוב לבצעה, ולפיכך צריך היישוב, בכוחו ובאנשיו הוא, לנהל את עבודת ההצלה המצומצמת שמשאביו ומגבלותיו מאפשרים לו לנהל. ואם זהו המצב, יכולה אותה עבודת הצלה מצומצמת – משלוח הבילות, העברת כספים, עזרה בהשגת תעודות ובהעברת גבולות, עצם הקשר עם הארץ – להתנהל בצד פעולות הפיתוח של הארץ וביצור הגנתה, ולא בניגוד להן או על חשבונן. זוהי חובתו של היישוב, "חובת הכבוד" שלו, שלא לנוח ולא לשקוט "כל זמן שלא תהיה לו הרגשה שהמצפון שלו יגיד לו שיעשה משהו בשביל הצלה זו", לרתום את השגשוג הכלכלי כדי לעזור במשהו "להצלת העם היהודי אשר חייו בסכנה", שהרי אחרת, בלי יהדות אירופה – מי יודע מה יהיה גורל היישוב היהודי בארץ ו"מה יהיה אז גורל התקווה של עם ישראל".⁵⁰

לא הסוכנות היא המופקדת על הצלה זו, טען באותו זמן שדיבר על "חובת הכבוד" של היישוב, בקיץ 1943: זהו "משגה שעושים לה ולעזרה ליהודי אירופה הנאצית", מפני שאין לסוכנות "סמכות כלל ישראלית על הכיס הישראלי, על כל העניינים היהודיים, לצערנו אין אורגניזציה כללית כזאת. יש הקונגרס היהודי העולמי והאמריקני, יש הג'וינט ועוד אחרים, אבל המוסד הנקרא הסוכנות היהודית זו היא אורגניזציה כלל ישראלית לבניין ארץ ישראל, ואני איני רוצה להגיד מה חשוב יותר לבנות בארץ ישראל או להציל יהודי אחד מזגר, וייתכן שלפעמים חשוב יותר להציל ילד אחד מזגר, אבל אלה הם שני דברים שונים וערכוביה זו שאנו מכניסים [...] למי זה מועיל? [...] תפקידי העזרה, להציל עוד יהודי אחד, לעשות מה שלא יגרשו, זה עניין חשוב מאוד... אבל לזאת מוכרחה להיות אורגניזציה אחרת וכספים אחרים".⁵¹

הפרדה זו שהפריד בן-גוריון בין תפקיד הסוכנות לפתח את הארץ לבין ההצלה, שלדעתו לא היה מתפקידה – מחזירה אותנו אל ראשית המלחמה, אז נקט אותה עמדה: הג'וינט, הקונגרס היהודי העולמי והאמריקני, הם אלה המופקדים על ענייני כלל העם. נראה שלדעתו, צריכים היו גם מוסדות וארגונים אחרים ביישוב, כמו ההסתדרות, ההתיישבות העובדת, קבוצות ומפעלים, להירתם לפעולת הצלה ולהקדיש לכך כספים שמחוץ לתקציבי הסוכנות ושמימילא לא היו מגיעים לידיה. לפיכך נרתם לגיוס כספים במסגרת המגביות האישיות והחשאיות, שהוסכם מראש כי תוקדשנה להצלה בלבד.⁵²

50 דברי בן-גוריון ב-23.9.1943, כשאסף כספים במסגרת "חודש הגולה", לפי פריילינג, עמ' 21-20.

51 ישיבת מרכז מפא"י, 24.8.1943, אמה"ע 43 / 23.

52 בפברואר 1943 ובספטמבר אותה שנה השתתף בחוגי בית ובהם נאם והסביר את ערך הכסף להצלה. ראה פורת, עמ' 96-97 ו-148.

הפרדה דומה עשה גם בתחום איוש התפקידים: יחיאל דוברבני, אז חבר מרכז מפא"י, מעיד כי כאשר הגיע בן-גוריון למסקנה, כי אפשרויות הפעולה של היישוב בתחום ההצלה הן מצומצמות ביותר, עשה מעין "חלוקת עבודה": הוא עצמו ימשיך לטפל בענייניו המדיניים של היישוב; אביגור, גולומב, יחיאלי ואחרים – יהיו מופקדים על ההצלה, תוך שמירת קשר עמו. וכאשר תיקרה תכנית התובעת טיפול מדיני, יטפל בה יחד עם שרתוק.⁵³ וכך אמנם היה.

ולבסוף, השאלה בה פתחנו קטע זה: האם חל שינוי ביחסו של בן-גוריון אל תכנית בילטמור לאחר סוף 1942? לא פעם ולא פעמיים הדגיש בן-גוריון בכאב גדול, כי "השמדת יהודי אירופה היא כיליון לציונות כי לא יהיה עם מי לבנות את ארץ ישראל", וכי תחזית זו מדירה שינה מעיניו: "מה יהיה אז גורל התקווה של עם ישראל, מה יהיה אז גורל היישוב היהודי בארץ. אינני רוצה כלל לחשוב על זה, יותר מדי הרבר הזה איום."⁵⁴

אולם בן-גוריון לא נטש את התכנית, ותיתכנה כמה סיבות לכך. ראשית, הוא יישב ככל הנראה את הסתירה שבינה לבין הידיעות על ההשמדה השיטתית: בסוף 1942 דובר כבר על השמדה של יותר ממיליון יהודים. ואולם באירופה היו קרוב ל-10 מיליון, וניתן היה לקוות, שאפילו יימשך תהליך ההשמדה במשך זמן מסוים – עוד יישארו באירופה די יהודים כדי להצדיק את התכנית. שנית, לו קם בן-גוריון והכריז בסוף 1942, מיד לאחר אישורה של תכנית בילטמור, כי הוא זונח אותה מחמת האירועים באירופה – היה זה מצדו ביטוי של יאוש עמוק וגמור, והודאה שהציונות והיהדות גם יחד הגיעו לסוף דרכן.

תחת זאת פנה מיד לכיוונים אחרים, ובראש ובראשונה אל יהדות ארצות האיסלם: עוד במרס 1943, משנתברר כי תכנית הוצאת הילדים מאירופה ירדה מן הפרק, תבע להקציב חלק מרשויות העלייה ליהודי תימן, סוריה ועיראק, ש"סכנת שחיטה איומה אשר לעומתה תיראה השחיטה באירופה פחות נוראה משהיא נראית היום" תרחף עליהם אם יתלקח הסכסוך היהודי-ערבי בארץ בתום המלחמה (משפט המעיד כי השואה בכל מוראה טרם נתפסה). בן-גוריון היה משוכנע כי זוהי שאלה רחופה בסדר חייו ויומו של היישוב, וכי אם לא ייתן דעתו עליה – יהיה אחראי "בעד הדם שיישפך, העלבונות שיגדלו."⁵⁵

כמו כן ריכז את מאמציו ביהדות הבלקן, לאחר שבאוגוסט 1943 שב שרתוק מקושטא והצביע על הציבור היהודי הגדול שנשאר בבלקן, ועל הצורך לשכנעו בחיוניותו של הפתרון הציוני לגביו.⁵⁶ במקביל התחדש ביתר תנופה גם הטיפול ביציאת הצנחנים לארצות הכבושות, כדי שיהיו בהן ביום השחרור, יהיו תריס בפני

53 שיחה עם יחיאל דוברבני, 25.6.1981.

54 ישיבת הנהלת הסוכנות, 6.12.1943, אצ"מ; וראה גם הערה 50 לעיל.

55 ראה הערה 51 לעיל.

56 ראה דיווחיו של שרתוק באותו חודש, בעיקר במרכז מפא"י, בהנהלת הסוכנות ובוועד הפועל הציוני.

קסמי אמריקה מזה והקומוניזם מזה, וישכנעו את שארית הפלטה לעלות לישראל. "שהיהודים ידעו שארץ ישראל היא ארצם ומעוזם," "ושיתרפקו בהמוניהם על שערי הארץ הנעולים כדי לפתחם מיד לאחר יום הניצחון," השיב בן-גוריון ליואל פלגי ולחיים חרמש, ששאלו למטרת שיגור הצנחנים.⁵⁷

ואולם באותו קיץ 1943, שבו אביגור ודובקין מטהרן ודיווחו, כי מרבית הפליטים המגיעים לשם הם אנשים שכורים ומיואשים, שמלשינות, שחיתות נוראה ומושגי מוסר מעוותים רווחים ביניהם. דיווחים דומים הגיעו גם לאחר המלחמה מפגישות עם שארית הפלטה במחנות העקורים, ואלה הולידו חששות הפוכים. אם קודם לכן סברו, שבלי שארית יהדות אירופה לא תהיה תקומה ליישוב, עתה עלה החשש שמא דווקא עם עלייתה ארצה, יחרב המפעל הציוני. "היהודים האלה הם מעצור, מכשול לציונות, או עזר?" שאל בן-גוריון. אולם חששות אלה לא האריכו ימים. בן-גוריון נוכח כי רבים ממי שלא היו ציונים קודם הפכו ציונים בלב ונפש, ציונים שמתוך ניסיון מר, והם "יהודים יקרים, ציונים יקרים עם אינסטינקטים ציוניים עמוקים." אז החליט כי הם הנקודה הארכימדית שתכריע את גורל הציונות, וכי יש להגשים את תכנית בילטמור על שלושת סעיפיה, שכן למרות הכול עדיין היא התשובה והדרך היחידה לשארית העם באירופה, ליהודי ארצות האיסלם, ליישוב – ל"תקוות העם".⁵⁸

השואה לא חוללה אפוא שינוי בהשקפתו הציונית של בן-גוריון על ארבעת עמודי התווך שלה: עלייה, אוריינטציה מדינית, בניין הארץ והקמת המדינה. אך יש לשוב ולהדגיש, כי הוא המשיך להחזיק באותן השקפות כמקודם, לא משום שקבע לעצמו מראש, שהשואה לא תטה את הציונות מדרכה, אלא מתוקף תהליך, שראשיתו בהבנת האירועים בסוף 1942 והמשכו בתקוות שהתבדו; רק לאחר בחינה וניתוח של המצב שהשתנה כל כך – הגיע למסקנות שהגיע. ואולם מי שלא היה ער לתהליך זה שעבר בן-גוריון, ראה רק את היעדר השינוי בהשקפותיו ובהתבטאויותיו, והוא ששימש עדות מכרעת בידי מבקריו לניתוק הגמור והמכוון לכאורה שבין המנהיג הציוני בהא הידיעה לבין צרת עמו.

ד. השואה וסגנון מנהיגותו של בן-גוריון

פתחנו בשאלה, האם המקורות שבידינו מצביעים על תרמית של בן-גוריון השונה מזו שנוצרה בציבור במשך השנים, כאשר ליחסו לשואה. דומה שהתשובה היא ברורה: המקורות מעידים, למרות שטרם נשלם איסופם, כי בן-גוריון היה מעורב בנושא וכאב אותו, וגם אם לא ביטא זאת תמיד בצורה גלויה, לא היה זה מתוך האטימות והניתוק שיוחסו לו. מדוע אפוא דבקה בו התרמית השלילית הקשה כל כך, שאנו ערים לה היום? ייתכן שהתשובה נעוצה באישיותו, בהרגליו ובסגנונו כמנהיג.

57 יואל פלגי, רוח גדולה באה, תל אביב 1977, עמ' 15; חיים חרמש, מבצע אמסטרדם, תל אביב 1971, עמ' 55-56.

58 ישיבות מרכז מפא"י, 20.5.1945, 22.11.1945, 4.9.1945, אמה"ע 23 / 45.

אנשים שעסקו באיסוף הידיעות שהגיעו מאירופה ובהפצתן בארץ, מרגישים עד היום במורת רוח, כי "בן-גוריון קרא – ושתק"⁵⁹ שתיקה זו קוממה רבים, ובלטה במיוחד על רקע האירועים המזעזעים שהתבקשה תגובה להם, ותגובה רגשית בעיקרה. הוא עצמו התייחס לשתיקתו בהזדמנות אחת ואמר, אולי בניסיון להסביר אותה: "אין לי מלים, לא אדבר על האסון, אני חושב כי עוד לא נוצרה הלשון לכך."⁶⁰ הוא לא שוחח ולא התלבט, גם לא עם הקרובים לו ביותר, בנושאים חשובים רבים. אף יומנו, אותו ניהל עשרות שנים, אינו משקף אירועים, ולא דווקא את אירועי השואה, ביחס ישר לחשיבותם.⁶¹ נראה אם כן, כי אין לפרש את מיעוט התבטאויותיו, בכתב ובעל פה, כחוסר יחס לאסונם של יהודי אירופה, אלא אולי דווקא כהבנה חודרת ומפוכחת של הטרגדיה הלאומית.

ועוד: בן-גוריון לא חיפש פופולריות ולא חיזר אחר הציבור. הוא הלך בדרכו, ולפי שיקוליו, מבלי שיחוש צורך לבדוק מהו הלך הרוח בציבור, ולפיכך – מבלי להיענות לו. לו נענה לתביעות שונות, לו התבטא בפומבי שוב ושוב בכאב – היה היישוב משתכנע כי נושא השואה עומד בראש סדר עדיפויותיו, ובציבור הייתה נוצרת תדמית אחרת, וזאת בלי כל קשר להישגי ההצלה הממשיים. ואולם לא כזה היה האיש ולא זו הייתה הרכו.

בן-גוריון העיד על עצמו כי "איש מדון" הוא. ואמנם בתקופה הנדרונה שררו יחסים קשים ביותר בינו לבין יצחק גרינבוים, יושב ראש ועד ההצלה. אנשים שהכירו את השניים העידו, כי "בן-גוריון לא סבל את גרינבוים", והדבר ניכר בדיונים שהתקיימו בהנהלה, ובמעמדו של ועד ההצלה. יתר על כן, באותה תקופה הגיעו גם היחסים בינו לבין וייצמן, שהיו מעורערים עוד מראשית המלחמה, לקרע גלוי וחרף, שאיים על שלמות התנועה, ואין ספק שקרע זה הקשה על יצירת קו משותף בין וייצמן לירושלים בענייני הצלה. "יש כרגע פרובלימות הרבה יותר חשובות מאשר וייצמן", נזף ברל בבן-גוריון; "אובדן יהדות אירופה."⁶² גם יחסיו עם הרביזיוניסטים באותן שנים היו מלווים חשדות, האשמות הדדיות וביטויים חריפים.

אין בדינו לומר, אם הייתה ומה הייתה השפעתם הישירה של מריבות וחיכוכים אלה על סיכויי ההצלה בפועל. ואולם אין ספק שבן-גוריון השקיע הרבה להט, אנרגיה ומחשבה באותם יחסים קשים שניהל, והם העסיקו אותו הרבה, והדברים אמורים ביחוד לגבי הסכסוכים עם וייצמן ועם הרביזיוניסטים, שנמשכו לאורך זמן רב ובצורות שונות.

59 ראה הערה 1 לעיל.

60 דברי בן-גוריון ב-23.9.1943, במסגרת "חודש הגולה", לפי פרילינג, עמ' 19. בכך קלע בן-גוריון לזיכרון המתנהל בשנים האחרונות, בעיקר בעקבות כתביו של ג'ורג' שטיינר על השתיקה כתגובה ההולמת היחידה לשואה.

61 בר-זוהר, עמ' 186; טבת, "בן-גוריון 100", מוסף מיוחד של ידיעות אחרונות, ערב ראש השנה תשמ"ז (3.10.1986), עמ' 4.

62 ישיבת הוועדה המדינית של מפא"י, 16.6.1943, אמה"ע.

הבעיות הפנימיות במפא"י, גם הן העסיקו רבות את בן-גוריון באותן שנים, בייחוד ענייניה של סיעה ב', וסמיכות האירועים – המשברים הפנים-מפלגתיים מצד אחד והאירועים באירופה מצד אחר – היא אירונית ומכאיבה גם יחד: באוקטובר 1942 נתגלע המשבר בוועידת כפר ויתקין, ודווקא אז הגיעו ארצה אישורים לידיעות על השמדה שיטתית וכוללת; במרס 1944, כאשר פרשה סיעה ב' ממפא"י, פלשו הגרמנים להונגריה.

היו אלה שנים קשות לבן-גוריון, הן בחייו האישיים והן בחייו הציבוריים. אמנם הוא ביסס בהן את מעמדו כמנהיג יישובי וכלל-ציוני – אך עדיין לא הגיע למעמד שקנה לו בשנות ה-40 המאוחרות ולאחר הקמת המדינה. משבר רדף משבר: "הספר הלבן" והמשבר ביחסים עם בריטניה; הקרע בינו לבין וייצמן; היחסים עם הרביוניסטים; היחסים עם טבנקין, שהתרחק והסתגר לאחר פרישתה של סיעה ב'; מותם בלא עת של דוב הוז ואליהו גולומב; והמכה הגדולה מכולן – מותו של הידיד היחיד – ברל.

היה זה איש בודד, סגור וקשה, אשר לא השאיר בידינו מפתחות חד-משמעיים להבנת הלך מחשבותיו באותה תקופה נוראה. אמנם, התמונה שצוירה לעיל מתבססת על דברים שאמר ועשה במהלכה, ויש בה משום ניסיון לסכם את מחשבותיו ומסקנותיו, אלא שזהו סיכום שבן-גוריון עצמו לא השאיר בידינו. ועל כן, עם כל התקווה שתולה היסטוריון בעבודתו, כי תביא למסקנה בהירה ונכונה, יש להודות כי לסוגייה סבוכה זו אין פתרונות חד-משמעיים. עם זאת, אין לי כל ספק, שבן-גוריון לא התעלם במכוון מסבל אחיו ושהפקירם ביודעין לגורלם, או שהציונות עיוורה את עיניו עד כדי שהפריד בין העם לארץ. נהפוך הוא: שוב ושוב הדגיש, כי גורל העם ותקוותו הם מרכז מחשבתו ומעשיו, וכי היישוב אינו מטרה בפני עצמה, אלא הוא "התקווה של עם ישראל".

אולם, השאלה הנשארת באפלה היא: האם הבין באמת את המתרחש בשנות ההשמדה ממש? האם ניתן היה לעמוד על חוסר ההיגיון שבמתרחש בעזרת אותם כלים של היגיון וחשיבה מדינית שהיה מצויד בהם, ושמקורם בעולם שלפני המלחמה? האם ניתן היה להיערך לקראת הבאות, לפני שבאו, והרי מה שאירע היה מחוץ לכל ניסיון אנושי ולאומי? על שאלה זו, שהיא בבסיסו ובנפש של הדיון, אין בידינו לענות, והיא תישאר, כדברי אבא קובנר, "חידה של מניעי אנוש".⁶³